Problematica timpului în *Divanul*. Cele şapte vârste şi „tâmplările" fiinţei

Emanuela ILIE

Meditaţia asupra timpului a reprezentat, s-a spus, chiar actul de naştere a filosofiei. În întreaga ontologie occidentală, începând cu cea tradiţională, greacă şi terminând cu cea modernă, însuşi sensul fiinţei a fost interpretat având drept punct de plecare existenţa ei închisă în delimitări spaţiale şi mai ales temporale. De la Aristotel (care, în *Fizica*, cartea a IV-a, cap. II, 219 a, pune în legătură fiinţa naturii cu schimbarea spaţială şi mişcarea temporală) şi până la Heidegger (care postulează, în finalul conferinţei *Conceptul de timp*, chiar echivalenţa între fiinţare şi timp: „*Dasein*-ul ca *fapt-de-a-fi-în-lume* este însuşi timpul"), relaţia pare a deveni axiomatică. Acest veritabil miez al oricărei meditaţii ontologice constituie, *volens nolens*, şi sursa cărţilor sapienţiale, în care prevalează, firesc, interogaţia asupra esenţei fiinţei umane, văzută ca expresie a închistării spiritului într-un înveliş carnal, supus tentaţiilor înşelătoare. Eternul conflict materie–spirit, orientarea epicureică opusă modului de viaţă auster, modalităţile de a rezista ispitelor trupeşti, de la simpla moderaţie la mai dificilul ascetism, considerat uneori singurul demers într-adevăr catharctic, iată câteva dintre formulele structurante ori soluţiile vehiculate în absolut orice carte de înţelepciune, înmagazinând experienţe fundamentale de viaţă, filtrate şi prin prisma unor experienţe culturale. *Ceasornicul domnilor* al lui Guevara, *Oracolul manual* al lui Baltasar Gracián, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, pentru a nu mai vorbi de mai cunoscutele scrieri morale ale lui Montaigne, Burton sau La Fontaine sunt doar câteva dintre operele având drept corolar interogaţiile şi posibilele răspunsuri ale fiinţei aruncate în lume. Li s-ar putea adăuga, fără nici o îndoială, cărţile primului nostru spirit enciclopedist, Dimitrie Cantemir; de altfel, la primul rod scris al meditaţiei ontologice cantemiriene, *Divanul sau Gâlceava Înţeleptului cu Lumea sau Giudeţul Sufletului cu Trupul* (datând din 1698), ne vom referi în continuare, deşi am fi putut avea în vedere şi lucrările în care conflictul anunţat încă din elementele paratextuale îmbracă haina metafizicii, ca *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago (Imaginea cu neputinţă de zugrăvit a ştiinţei sacre)* ori cea a ficţiunii, ca *Istoria ieroglifică*.

Scriere de tinereţe, deci, *Divanul* este mai întâi de toate un produs al întâlnirii lui Cantemir cu marile cărţi ale culturii universale; acesta este şi motivul pentru care însăşi chintesenţa cărţii, meditaţia nemijlocită asupra raportării umanităţii la timp, anunţată de lunga paranteză anterioară, este percepută prin oglinda astfel revelatorie a dialogului intertextual. Cu precădere *Svintele Scripturi*, dar şi opere filosofice fundamentale ca *Etica* sau *Fizica* lui Aristotel, *Epistolele* lui Seneca, *Repertorium morale* a lui P. Berchorius, *Confesiunile* Sfântului Augustin sunt doar câteva dintre textele citate şi comentate în primele două părţi ale Divanului, în timp ce ultima

„Philologica Jassyensia", An IV, Nr. 1, 2008, p. 61-64

BDD-A842 © 2008 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:59:19 UTC)

parte constituie, în sine, chiar traducerea cărţii *Stimuli Virtutum, fraena peccatorum* a lui Andrea Wissowatius. Graţie lor, tânărul principe de o largă erudiţie îşi configurează o teorie despre posibilitatea individului de a fi fericit, de a rezista dublului asalt – al lumii înşelătoare şi al timpului nemilos – printr-o etică echilibrată, de inspiraţie stoică (deloc întâmplător, cartea se încheie cu două serii de principii de gen, *Ale stoicilor porunci dzéce* şi *A altuia învăţătură*). Nucleul acestei teorii îl elaborează însă, într-un discurs propriu, la sfârşitul cărţii a doua, recomandându-i de altfel unui cititor atent, iniţiat ori dornic a se iniţia în tainele doar sugerate de text să îşi intensifice lectura la glava 85:

> Cetéşte…mai vârtos la sfârşitul cărţii a doa Pentru 7 vârste şi Viaţa omului ca poama şi Pentru lumeştile tâmplări de pediapsă pintre 7 vârste ce se tâmplă.

Regăsim, aici, o concepţie mai veche despre timpul uman descompus, astfel, în şapte vârste; Cantemir preia şi adânceşte una dintre teoriile umaniste, axată pe interpretările medievale asupra diviziunilor temporale: *prunciia, copilăriia, cătărigiia, voiniciia, bărbăţiia, căruntéţa* şi *bătrânéţa* devin la principele erudit şapte trepte complementare ale formării de sine, ale de-săvârşirii în raport fundamental cu mundanul şi supramundanul. „Íntâia vârstă şi floarea vieţii omeneşti”, *prunciia*, este vârsta perceperii lumii printr-o inocenţă primară, care ar trebui să slujească drept pildă omului matur:

> Aşişderea prunciia tipos şi pildă ale altor vârste iaste… Pentru acesta cu răutatea prunc fii, iară cu mintea în toate dzile, precum pruncul, aşé şi tu créşte şi te agiutoréşte.

Următoarele două vârste, ce reprezintă „legătura florii a vieţii omeneşti, *copilăriia* şi *cătărigiia* iaste”. Sunt vârstele educării, pedagogia diferenţiată fiind sugerată ca utilă demersului formativ, căci omul, precum arborelui, „de va în vréme bună lega, bună poamă face, iară de în vréme rea, rea poamă va face”. Altfel spus, „în copilărie sau bune, sau réle obicéie vei putea lega, şi carile în cătărigie vei agonisi, în bătrânéţe le vei moşteni”. Vulnerabilă, poate chiar mai vulnerabilă decât primele, este a patra vârstă, „încă de curând legată poamă a vieţii omeneşti, *voiniciia*”. Motivele fragilităţii? Invidia falşilor prieteni şi mai ales ispitele nenumărate, adevărate probe ale rezistenţei trupului şi spiritului:

> Voinicul de toate socotit şi străjuit a fi se cade, că într-acea vârstă mai mulţi nepriiatini decât într-altă vârstă are. Întâi, singură vârsta a tinerételor, carea oarecum cam rătăcită sau încă neaşezată iaste. A doa, singele carele într-acea vârstă mai mult izvoreşte, adecă poftele mai mult se adaogă, care pofte mai multe şi mai iuţi decât a altor vârste sint.

Cea de-a cincea vârstă, *bărbăţiia* sau „coacerea poamii a vieţii omeneşti”, este cea a deplinei forţe, a maturităţii fizice şi psihice:

> omul la vârsta bărbăţiei agiungând, în toate dulce, întreg, copt a fi li să cade…De vréme ce cu trupul vârtos, tare, bărbat şi vrédnic eşti, cu cât mai mult cu sufletul mai tare, mai vârtos, mai bărbat şi mai vrédnic să fii.

În acest moment al discursului despre etapele necesare ale săvârşirii şi ale de-săvârşirii fiinţei, Cantemir preferă fragmentarea lui, deloc întâmplătoare, printr-un

BDD-A842 © 2008 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:59:19 UTC)

interesant *intermezzo* pe o temă subsecventă: „*tâmplările*", aş spune *pragurile* sau nodurile care segmentează, la rândul lor, destinul uman, fortificându-l, modelându-l întru salvarea pe care trebuie să şi-o clădească, pas cu pas:

> Tâmplările dară pentru ale omului vieţi vârste, adecă pedepsitoare şi, cum s-ar dzice, trupului certătoare şi învăţătoare, acéstea sint.

Modurilor de a fiinţa viu, întreg în univers le pot fi circumscrise, aşadar, tot cu funcţie pedagogică, formativă, o serie de *tâmplări certătoare şi învăţătoare* trupului vulnerabil. Între ele, *slăbiciunea (adecă boala), robia (sau închisoarea)* şi *sărăcia*, comentate de Cantemir în spiritul ecleziastic, capătă, în contextul binecunocut al vieţii principelui, cumulând eşecuri şi frustrări, rolul unor cercuri ale suferinţei necesare, purificatoare.

Revenind, a şasea vârstă, „începerea lângedzirii poamii, a vieţii omeneşti, *căruntéţea* iaste"; ei îi corespunde o scădere a forţei fizice, căreia ar trebui să îi corespundă, crede tânărul gânditor, o întinerire, o primenire spirituală care să atenueze şocul perceperii, pe viu, a finitudinii trupeşti. Necesara lege compensatorie este formulată fără echivoc:

> precum mai vârtos începi a îmbătrâni, cu atâta mai vârtos începe sufletul a-ţi griji şi cu fapte bune a-l întineri.

În fine, a şaptea şi ultimă vârstă, „sau de tot putregiunea poamii vieţii omeneşti, *bătrânéţea* iaste". Primenirea spirituală, ascetismul dublat de un altruism total sunt, mai mult ca oricând, necesare şi suficiente pentru a asigura curând muritorului mântuirea în veşnicii:

> şi aceasta să ştii că când liac şi tămăduire trupului nu-i, atuncea vindecare şi lecuire sufletului iaste. Cu ce? Cu părăsirea răutăţilor şi cu ferirea bunătăţilor. Atuncea adevărat trupul îmbătrânind, sufletul întinereşte.

Finalul celei de-a 85-a şi ultime glave a cărţii a doua a *Divanului* formulează, aşadar, explicit această pedagogie a vindecării prin suferinţă, care să ofere în egală măsură tămăduire trupului şi spiritului. Ea constituie, astfel, însuşi miezul antropologiei cantemiriene, dezvoltând în fond invitaţia la un *modus vivendi* clasic, cu rădăcini – oricum recunoscute – în filosofia stoică. Într-o lume a aparenţelor înşelătoare, singura soluţie a umanului de a supravieţui, de a se opune tiraniei timpului necruţător şi de a-l transforma în aliat (întru veşnicie!) rămâne *pacea* – cu sine însuşi, cu alţii şi cu Dumnezeu:

> Pacea dară în trei chipuri şi în trei locuri să face. Chipul întâi şi locul întâi iaste: singur omul în sine, trupul cu sufletul, singur *cu sine* a-şi împăca. Chipul al doilea iaste: *între fraţi şi între vecini* cu pace şi cu învoinţe a petréce. Aceasta dară pace *vremélnică*, adecă a lumii aceştiia să chiamă… Chipul al treilea şi locul al treilea al păcii iaste: ca *omul cu Dumnădzău* pace şi învoinţă să aibă, carea pacea *vécinică* adecă şi ceriască să chiamă, carea cu a credinţii şi cu al botedzului testament între om şi între Dumnădzău să liagă.

Punctul de plecare al meditaţiei cantemiriene este, aici, o concepţie aureliană, cu siguranţă cunoscută principelui umanist. În *Meditaţii. Către mine însumi*, Marcus Aurelius postulase, în termeni asemănători celor cantemireşti, existenţa umană ca o

BDD-A842 © 2008 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:59:19 UTC)

sumă a trei tipuri fundamentale de relaţii – cea cu trupul, cea cu divinitatea şi, în fine, cea cu ceilalţi:

> există trei relaţii între tine şi restul, una cu trupul care te înconjoară, cea de-a doua cu acea cauză divină de la care provin toate cele ce se întâmplă tuturor şi a treia, cu cei care trăiesc împreună cu tine.

(Sunt, de altfel, cele trei feţe ale alterităţii – cea interioară, cea „exterioară" şi cea „radicală" – pe care îşi va întemeia discursul ontologic aproape întreaga filosofie a secolului XX, de la Martin Buber la Emmanuel Lévinas).

Cele trei tipuri de pace la care Cantemir îndeamnă conturează, în fond, o triplă modalitate de a-ţi conserva identitatea individuală prin raportarea necesară la alteritatea care împlineşte fiinţa, prelungind astfel timpul uman în timpul sacralităţii. Doar astfel se obţine, în fond, uitarea instanţei transcendentale care ne urmăreşte, încă de la naştere, destinul, înscriindu-l în vremelnic: *mors certa, hora incerta*, ideea augustiniană nu este deloc străină principelul moldav. Cu un *memento mori* fără echivoc se încheie, de altfel, întregul text cantemirian. Ultimul paragraf este unul extrem de substanţial, conţinând, în variantă concentrată, temele-nucleu ale *Divanului*, în forma principiilor esenţiale pentru care a pledat dublul autorului pe tot parcursul cărţii: „Liapădă céle réle. Învaţă-te lui Dumnedzău a trăi. Învaţă-te a muri". Este pedagogia prin care Înţeleptul a învins, până la urmă, Lumea şi va învinge, finalmente, şi Moartea.

Le problème du temps dans le *Divan*. Les sept âges et les « evenements » de l'être

Livre de sagesse, produit de la rencontre de Cantemir avec les grands livres de la culture universelle, le *Divan* s'extrait la sève d'une méditation explicite sur le raport de l' humanité avec le temps aperçu par le miroir révélateur du dialogue intertextuel. Le temps humain se décompose ainsi en sept âges, conformément à une théorie humaniste, axée sur les interprétations médievales sur les sousdivisions temporelles. Ce sont sept escaliers complémentaires de la formation du soi, de l'accomplissement de l'être en raport fondamental au monde et au sur-monde. Il leur correspond aussi quelques « circomstances » comme la maladie, l'esclavage ou la pauvresse qui, dans le contexte malheureux de la vie de Cantemir, deviennent cercles de la souffrance nécessaire. La fin du *Divan* formule en termes explicits cette pédagogie de la purification par la douleur. La 85-ième et dernière glave constitue, d'ailleurs, le noyau de l'antropologie cantémirienne, construite sur l'invitation à un *modus vivendi* classique, stoique. Dans un monde des apparences, la seule sollution de l'humain de survivre, de résister au temps-ennemi et de le transformer en allié reste la paix – avec soi-même, avec les autres et avec Dieu. Ces trois types de paix conturent la triple modalité de conserver l'identité individuelle par le raport nécessaire à l'altérité qui perfecte l'être, en prolongeant aussi le temps humain en temps de la sacralité.

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi
România

BDD-A842 © 2008 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:59:19 UTC)